

FERWAGNER PÉTER ÁKOS

Tocqueville és Algéria

Az egyik legjelentősebb francia politikai gondolkodó, Alexis de Tocqueville munkássága a magyar olvasóközönség előtt is jól ismert, noha Tamás Gáspár Miklós nemrég ennek éppen az ellenkezőjére hívta föl a figyelmet.¹ Számos művét fordították le magyarra, de csak kevesen tudják, hogy Tocqueville az Egyesült Államok és az *Ancien Régime* politikai, társadalmi berendezkedése, valamint a francia forradalom mellett sokat foglalkozott Algériával és a francia gyarmatosítással is.² Élete jelentős részét szentelte ennek a problémának, nagy érdeklődést tanúsított iránta, és több esszét, tanulmányt írt róla. Érdeemes megismerkedni életműve ezen részével is, hogy még átfogóbb képünk legyen e nagy teoretikus, Raymond Aron által „a szociológiai gondolkodás ihletőjének” nevezett³ Tocqueville politikai gondolkodásáról. A tanulmány célja Tocqueville-nek általában a gyarmatosításról és különösen az algériai kérdéstről vallott nézeteinek bemutatása és elemzése.

Az 1805-ben arisztokrata családban született Tocqueville jogi tanulmányokat folytatott Párizsban, majd vizsgálóbíró lett Versailles-ban. Származása miatt egy ideig támogatta a Bourbonokat, később azonban eltávolodott tőlük. 1831–1832-ben körutat tett Kanadában és az Egyesült Államokban, ahol a börtönviszonyokat, a társadalmi berendezkedést és a politikai rendszert tanulmányozta. Mint közismert, tapasztalatait az 1835-ben kiadott *Az amerikai demokrácia* című művében foglalta össze.⁴ A későbbiekben Angliában, Írországbán és Svájcban is megfordult, majd 1839-ben a képviselőház tagjává választották. Baloldali liberális képviselőként három kérdés foglalkoztatta: a gyarmati rabszolgaság, a börtönreform és az algériai ügyek. Az 1840-es években az Algériával foglalkozó parlamenti küldönbizottság tagja volt, s kétszer is megfordult az észak-afrikai országban. Az 1848-as forradalom után tagja lett az Alkotmányozó Nemzetgyűlésnek, és részt vett az alkotmány megszövegezésében.⁵ Rövid németországi utazás után ért fel politikai karrierje csúcsára: 1849 júniusa és októbere között Franciaország külügyminisztereként tevékenykedett. 1851 decemberében elítélte Louis Bonaparte államcsínyét, amiért rövid ideig börtönbe is került. Élete utolsó éveiben eltávolodott a politikától, és az *Ancien Régime* kutatásával foglalkozott.⁶ 1859-ben hunyt el.

¹ Tamás Gáspár Miklós: *Pár Tocqueville-mondat*. Népszabadság, 2005. július 30.

² A 2005 októberében a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen tartott Tocqueville-konferencia is az életmű egyéb aspektusait hangsúlyozta, például Tocqueville és a francia forradalom viszonyát, liberalizmusát vagy a politikai hatalomról kialakított elképzeléseit.

³ Aron, Raymond: *Les étapes de la pensée sociologique*. Paris, 1976. 223.

⁴ Legfrissebb magyar kiadása: *Az amerikai demokrácia*. Budapest, 1993.

⁵ Ez az alkotmány nevezte először Algériát Franciaország integráns részének, „három tengerentúli megyéjének”.

⁶ Tocqueville, Alexis de: *A régi rend és a forradalom*. Budapest, 1994.

Látható, hogy Tocqueville Algéria iránti érdeklődése politikai és tudományos pályafutása közbeni időszakára esik. Az *amerikai demokrácia* című műve már megjelent, az *Ancien Régime*-mel és a forradalommal viszont még nem kezdett el foglalkozni. Algéria és a vele összefüggő problémák tehát egyáltalán nem elhanyagolható helyet foglalnak el Tocqueville életében és gondolkodásában. Ahhoz azonban, hogy az Algériával kapcsolatos elveit megérthessük, a rabszolgasággal és a gyarmatosítással összefüggő elméleteit is ismernünk kell.

Az *amerikai demokrácia* szerzője az Egyesült Államokban közvetlenül, „testközelből” tanulmányozhatta a rabszolgaság intézményét, s azt az Unió létét fenyegető legnagyobb veszélynek tartotta. Képviselőként később jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy Franciaország gyarmatainak, például az Antillákon eltörölték a rabszolgaságot (1848). Felszólalásaiban azokat az emberbaráti elveket kérte számon, amelyeket a felvilágosodás hagyott örököül.⁷ A rabszolgaságot a természetjog, jelen esetben az egyenlőség elve nevében utasította el, és meg volt győződve arról, hogy a feketék „civilizálhatók”, s nem „átmenetet képeznek az ember és a majom között”.⁸ Az emberi egyenlőség elve továbbá keresztény elv, amire a francia forradalom ráirányította a figyelmet. Ezért Franciaországnak mindenki másnál nagyobb szerepet kell játszania a rabszolgaság eltörlésében.⁹

Tocqueville azonban tisztában volt azzal, hogy a rabszolgaság nem pusztán erkölcsi-filozófiai, hanem társadalmi kérdés is, amelynek gazdasági és politikai következményei messzire nyúlnak. Ezért parlamenti felszólalóként államférfi maradt. Úgy gondolta, lehetőség van arra, hogy az általános morális elvek és az egyéni politikai érdekek összhangba kerüljenek, de a politikai szempontokat előbbre valónak tekintette az emberbaráti szempontoknál. A rabszolgaság eltörlését ezért csak akkor tartotta lehetségesnek, ha előbb megteszik a szükséges óvintézkedéseket. Ennek megfelelően elfogadta a törvény előtti egyenlőség elvének átmeneti megsértését. Ráadásul úgy vélte, hogy a volt rabszolgáknak juttatott új jogok nem korlátozhatják mások, például a telepések régen szerzett jogait („a néger szabadsága nem teheti tönkre a telepéseket”¹⁰). Mivel azonban az emberi szabadság elidegeníthetetlen jog, és senkinek sincs joga mások felett tulajdonjoggal rendelkezni, felmerült a kérdés, hogy a rabszolgatartók gazdagsághoz való joga felülírhatja-e a „minden ember szabadnak születik” elvet. Tocqueville a telepések kártalanításában látta a megoldást, mondván, így mindkét fél joga tiszteletben lesz tartva.

Míndez azonban további problémákat vet fel. Tocqueville szerint a rabszolgaság eltörlése Franciaország számára káros következményekkel járhat (a termelés színvonalának visszaesése, a gyarmati gazdaság hanyatlása), amit Franciaország nem engedhet meg magának. A megoldás az, hogy az emberek szabadságának biztosítása mellett biztosítani kell az alávett gyarmati területek megtartását is. Vagyis Tzvetan Todorov szavaival „a gyarmatosításnak kell felváltania a rabszolgatartást”.¹¹

⁷ *A régi rend és a forradalom* előszavában Hahner Péter rámutat arra, hogy Tocqueville gondolkodására a legnagyobb hatást Pascal, Rousseau és Montesquieu gyakorolta. 13.

⁸ Tocqueville, Alexis de: *Oeuvres complètes*. T. III., vol. 1. Paris, 1962. 122. Idézi: Todorov, Tzvetan: *Tocqueville et la doctrine coloniale*. In: Tocqueville, Alexis de: *De la colonie en Algérie*. Paris, 1988. 12.

⁹ Todorov: *Tocqueville et la doctrine coloniale*, 10–13.

¹⁰ Tocqueville: *Oeuvres complètes*. T. III., vol. 1., 105. Idézi: Todorov: *Tocqueville et la doctrine coloniale*, 14.

¹¹ Todorov: *Tocqueville et la doctrine coloniale*, 15.

Tocqueville ugyanúgy tett, mint Condorcet: a gyarmatosítást a civilizáció terjesztésének emberbaráti elvével igyekezett igazolni.¹² Ehhez azonban azt is hozzá kell tenni, hogy egy-két általa megismert konkrét esetben (például az amerikai indiánok esetében) egyértelműen elutasította a civilizáció terjesztésének érvét. Előfordult, hogy az algériai francia hódítás során követett módszereket is elítélte: „A muzulmán társadalmat sokkal nyomorultabbá, zavarodottabbá, tudatlanabbá és barbárabbá tettük, mint valaha volt.”¹³ Ennek ellenére az algériai gyarmatosítás rendíthetetlen híve maradt, mégpedig hazája, Franciaország érdekei miatt. A gyarmatok megőrzésében látta Franciaország nagyhatalmi státuszának biztosítását. Így hát a hódítással járó erőszak szükséges rossz, járulékos kellemetlenség. Amennyiben ugyanis Franciaország elhagyná a gyarmatait, azt a többi hatalom azonnal hanyatlásként értékelné, és nem habozna azt kihasználni. A gyarmatok megtartása, számuk növelése viszont megnöveli Franciaország befolyását a világ ügyeinek intézésében.

A képviselőházban elhangzott egyik algériai beszámolójában Tocqueville mindössze egyetlen kérdést tett fel: „Vajon az egykori Algiri Régensségben gyakorolt fennhatóságunk hasznos-e Franciaország számára?”¹⁴ Fel sem merül az emberiség vagy az algériai lakosság érdeke, csak a nemzeti érdek számít. A szónok természetesen igenlő választ ad a saját, valójában költői kérdésére. De nem Algéria vagy a gyarmatok gazdasági jelentősége számít elsősorban, hanem az, hogy a győzelem automatikusan az erő jelét mutatja a világ számára. Az őslakosok helyzete, a jogaik ebben az összefüggésben csak másodlagos szerepet játszanak. Azt azonban nem fogadta el, hogy honfitársai Algériában csakis drasztikus módszerekkel próbálják letörni a bennszülöttek ellenállását. De nem az őslakosok miatt, hanem azért, mert ez szerinte szükségképpen általános felkeléshez fog vezetni, ami pedig a telepések vesztét, vagyis Franciaország érdekeinek csorbulását fogja okozni. Az algériaiakkal szemben folytatandó politika két szélsőségét (a kiirtásukat,¹⁵ illetve az önrendelkezési jogukat) Tocqueville nem fogadta el. Inkább valahol a kettő között a „nyugodt erő” pozícióját ajánlotta.¹⁶

Tisztán látta, hogy a franciák nem néhány rosszindulatú törzsi vezetővel, hanem egy egész néppel állnak szemben. Ám azt is gondolta, hogy a gyarmato(ko)n jobban, mint másutt, garantálni kell az egyéni jogokat, a magántulajdont, a személyes szabadságot. De hogyan biztosíthatók az egyéni szabadságjogok egy alávetett gyarmaton? Ez a látszólagos elmentmondás úgy oldható fel a tocqueville-i elmélet szerint, hogy az emberek szabadsága és egyenlősége sérthetetlen alapjog, ez azonban nem vonatkozik államokra vagy népekre. Ez vitathatatlanul a gondolatmenet gyenge pontja, hiszen a népeket egyének, emberek alkotják, ha pedig a népek egyenlősége sérül, sérül az emberek egyenlőségének alapjoga is.

Persze joggal merül fel a kérdés, hogy hibáztatható-e Tocqueville azért, mert a kollektív jogokat nem ismerte el. Liberális elkötelezettségű gondolkodó volt, márpedig a klasszikus liberalizmus legfőbb értéke az egyének szabadsága, ami egyenlőséget (jogegyenlőséget)

¹² Az európai civilizáció felsőbbrendűségéről meg volt győződve, ahogy kora minden gondolkodója. Vö. Coquery-Vidrovitch, Catherine: *Le postulat de la supériorité blanche et de l'infériorité noire*. In: Ferro, Marc (sous la direction de): *Le livre noir du colonialisme. XVIe–XXIe siècle: de l'extermination à la repentance*. Paris, 2003. 653–669.

¹³ Tocqueville: *Oeuvres complètes*. T. III., vol. 1., 323. Idézi: Todorov: *Tocqueville et la doctrine coloniale*, 16.

¹⁴ Tocqueville: *Oeuvres complètes*. T. III., vol. 1., 311. Idézi: Todorov: *Tocqueville et la doctrine coloniale*, 19.

¹⁵ Ezt egyesek „isteni akaratnak”, „gondviselészerű szükségnek” tartották.

¹⁶ Todorov: *Tocqueville et la doctrine coloniale*, 20.

eredményez, továbbá az igazságosság, ami azt jelenti, hogy az egyén tartózkodik mások jogainak megsértésétől.¹⁷ Mindezt Benjamin Constant, a liberalizmus legfőbb teoretikusa a francia restauráció idején így fogalmazta meg: „Negyven esztendeje ugyanazt az elvet védelmezem: a szabadságot mindenben, vallásban [...], iparban, politikában; szabadságon pedig azt értem, hogy az egyén ugyanúgy győzedelmeskedik a despotikus eszközökkel kormányozni szándékozó hatalom, mint a tömegek felett, melyek maguknak követelik a kisebbség többség általi leigázásának jogát.”¹⁸ Már a 18. századi liberálisok is úgy vélték, hogy kizárólag az egyénnek lehetnek legitim érdekei, a közérdek pedig nem más, mint a jól fel-fogott egyéni érdekek összessége. Ezért van az, hogy a liberálisok hosszú ideig nem fordítottak elég figyelmet a társadalmi problémákra. Abból indultak ki, hogy nem lehet megérteni a társadalmakat az egyéni cselekedetek értelmének megértése nélkül. Ez az individualizmus-felfogás minden jelentősebb liberális gondolkodó esetében tetten érhető, Tocqueville-t is beleértve. A közösségi jog vagy a népek önrendelkezési joga ebben a rendszerben nem jelenik meg, így aligha csodálkozhatunk azon, hogy Tocqueville ilyen jellegű jogokat nem kívánt biztosítani a közösségek, népek számára.

Az algériai muzulmánok számára ráadásul nem tartotta szükségesnek a francia jogrendszer bevezetését, mert nem hitte, hogy számukra a civilizáció áldásos következményekkel járhat. Ezt csak a francia telepesek számára javasolta.¹⁹ Felháborodott azon, hogy bizonyos helyeken a legjobb földeket nem adták európai kézbe, hanem az őslakosok tulajdonában hagyták. Vélekedését jól jellemzi az a megállapítása, hogy „a barbár népeket csak fegyverrel a kézben szabad tanulmányozni”.²⁰ Ugyancsak jellemző az, hogy mindig megbotránkozott, ha Algériában igazságtalansággal találkozott, ezek az igazságtalanságok azonban szerinte kizárólag csak a telepesekkel történtek meg.²¹

Az algériai kérdést egyébiránt szélesebb értelemben vizsgálta, elhelyezte azt a kor nemzetközi politikai viszonyai között, s messzebbre tekintett Európa határainál. Nem sokkal az után, hogy tagja lett a képviselőháznak, két nagyszabású beszédben is foglalkozott a keleti kérdéssel (1839. július, 1840. november), ami nem véletlen, hiszen ekkorra a térségben komoly nemzetközi válság alakult ki. Franciaországban erősen tartottak az orosz befolyás túlzott megerősödésétől (Konstantinápoly esetleges elfoglalása), ezért egyesek (például Adolphe Thiers) úgy vélték, hogy az egyensúly megőrzése érdekében hagyni kell megerősödni az angolokat, és meg kell kapniuk Egyiptomot. Tocqueville elvetette ezeket az ötleteket. Abból indult ki, hogy egy állam bel- és külpolitikája (gyarmatpolitikája) nem ugyanazokból az elvekből táplálkozik. A belpolitikában a liberalizmusnak kell a meghatározónak lennie, ami az ő értelmezésében azt jelentette, hogy az egyén jogai a közösség által szabott határokig terjednek. A külpolitikában, a nemzetközi kapcsolatokban ezzel szemben a nacionalizmus a meghatározó, mert itt az államok felett nem létezik egy „államközösség”, mely jogaiknak határt szabhatna. Vagyis csak az erő számít. A liberalizmus az államhatárokon belül a gazdagokat és az erőseket részesíti előnyben, a külügyekben pedig nacionalizmussá alakul át, mely szintén az erőseket pártfogolja. A liberalizmus mindenki számára biztosítja képességeinek gyakorlását, a gyarmatosítónak tehát joga van gyarmatosítani. Tocqueville

¹⁷ Székely Gábor: *A liberalizmus világa*. Múltunk, 43. évf. (1998) 3–4. sz. 12., 16., 21–22.

¹⁸ Flamant, Maurice: *Le libéralisme*. Paris, 1979. 13.

¹⁹ Számuk 1833-ban 7813 volt, 1848-ban azonban már 109 400-an voltak. Ferro, Marc: *La conquête de l'Algérie*. In: Ferro, Marc (sous la dir. de): *Le livre noir du colonialisme*, 495.

²⁰ Tocqueville: *Oeuvres complètes*. T. III., vol. 1., 309. Idézi: Todorov: *Tocqueville et la doctrine coloniale*, 23.

²¹ Todorov: *Tocqueville et la doctrine coloniale*, 23.

kolonializmusa ezek szerint nem más, mint liberalizmusának „nemzetközi meghosszabbítása”.²² Ezért számára az európai nagyhatalmi politika egyik legfőbb feladata a keleti terjeszkedés volt, amelyben Franciaországnak az elsők között kell lennie. Tisztán látta, hogy a Földközi-tenger – az ő szóhasználatában „napjaink politikai tengere” – jelentősége ismét növekedőben van, ezért a franciáknak ott jelen kell lenniük. Elutasította hát az angoloknak tett engedményeket, s megállapította, hogy Franciaországnak aktív politikát kell folytatnia a Kelet-Mediterráneumban, Észak-Afrikában pedig egyértelműen elsőnek kell maradnia.²³

Amint André Jardin francia történész megállapítja, Tocqueville-nek ezek az elképzelései közelebb álltak a III. Köztársaság imperialista gyarmatpolitikájához, mint Napóleon kontinentális hegemonia-törekvéseihez.²⁴ Meg kell mondani, e gondolatmenet logikus, összefüggő; a szabadság és a demokrácia győzelmébe vetett tocqueville-i hit nem ellentétes a gyarmatosítás támogatásával. Ez persze nem jelenti azt, hogy ez az elmélet ne volna támadható. Azt állítja például, hogy hadseregre egy államnak azért van szüksége, hogy az elrettentés erejével megakadályozza a háború kitörését, hogy megvédhesse magát. Ez az érv azonban már nem érvényes hódító háború esetében. Továbbá úgy véli, Franciaország Afrikában csak fegyverrel érhet el sikereket, ami szintén vitatható, ráadásul Tocqueville elfogadta mindazt az erőszakot, ami ezzel együtt jár.²⁵ A humanizmus itt pusztán pejoratív értelmű erkölcs, mely a politika számára értelmezhetetlen. Az erőszakos fellépést ellenzőkel Tocqueville szembehelyezkedett, mondván, ezek a módszerek szükségesek ahhoz, „hogy az arabokat alávehessük”.²⁶ Emiatt az utókor bölcsességével felvértezve több 20. századi szerző is azt veti a szemére, hogy az emberiség ellen elkövetett bűntetteket a nemzet szolgálatában elkövetett dicséretes lépéseknek tekintette.

Tocqueville egy helyütt így ír: „Franciaországban gyakorta hallani olyan emberek szájából, akiket tisztellek, de akikkel nem értek egyet, hogy helytelen a termés felégetése, a gabonátörölők kiürítése, a fegyvertelen férfiak, nők és gyermekek foglyul ejtése. Véleményem szerint ezek sajnálatos szükségzerűségek, amivel minden olyan népnek, amely az arabokkal háborúzni szándékozik, tisztában kell lennie. [...] Bárhogy legyen is, általánosságban azt mondhatjuk, Algériában minden politikai szabadságjogot fel kell függeszteni.”²⁷ Amikor az 1840-es évek elején ezeket a sorokat leírta, a kortársai által kitűnő katonai vezetőnek tartott Christophe Juchault de Lamoricière tábornok drákói módszereket alkalmazott Észak-Afrikában a bennszülöttek ellenállásának letörésére. A lakosság körében végrehaj-

²² Todorov: *Tocqueville et la doctrine coloniale*, 26–27. Ugyanígy értelmezi a klasszikus liberalizmus külpolitika-felfogását Maurice Flamant, hozzátéve, hogy a liberalizmus az uralkodói legitimitást támadva (az államok nem az uralkodók tulajdonai) el akarta azt távolítani a nemzetközi politikai életből, aminek egyenes következménye az lett, hogy teret engedett a nacionalizmusnak. Ez eredményezte a pángermanizmus, pánszlávizmus stb. megjelenését, valamint azt a paradoxont, hogy a par excellence liberálisnak tartott 19. században jöttek létre a hatalmas gyarmatbirodalmak. Flamant: *Le libéralisme*, 18.

²³ Jardin, André: *Alexis de Tocqueville 1805–1859*. Paris, 1986. 302–303.

²⁴ Jardin: *Alexis de Tocqueville*, 303.

²⁵ Thomas Bugeaud tábornok vezette be azt a módszert, hogy felégette az algériaiak falvait és a termést, hogy megtörje az ellenállást, és végleg alávesse az őslakosokat. Vö. J. Nagy László: *A Maghreb-országok felszabadulása*. Szeged, 1995. 10–13. Tocqueville úgy vélte, Bugeaud ezzel nagy szolgálatot tett hazájának.

²⁶ Tocqueville: *Oeuvres complètes*. T. III., vol. 1., 226–227. Idézi: Todorov: *Tocqueville et la doctrine coloniale*, 30.

²⁷ Tocqueville: *Oeuvres complètes*. T. III., vol. 1., 226–227. Idézi: Todorov: *Tocqueville et la doctrine coloniale*, 30.

tott vérfürdők, tömeges deportálások, a termés és az állatállomány kisajátítása, rendszeres razziák szinte mindennaposnak számítottak. Tocqueville ezt a gyakorlatot helyeselte, sőt nyilvánosan védelmébe is vette.²⁸

Mintha nem is *Az amerikai demokrácia* szerzője írna Algériáról. Az Egyesült Államokban elkeserítőnek találta az indiánok sorsát, de fel sem merült benne, hogy hasonlóan kegyetlenül bánnak a franciák az algériaiakkal. Amerikában még úgy vélte, egy nép legfontosabb törekvése a függetlenség. Ehhez képest képviselőként más népek meghódításának védelmezője lett. Talán arról lehet szó, hogy az egyik esetben külföldiként a tudós és a filozófus magasztos elvek után kutatva vizsgálódott, a másik esetben viszont államférfiként és politikusként a francia államérdeket tartotta szem előtt. Hazája jóléte, nem pedig elvonatott motiválták, ami akkor is igaz, ha tudjuk, Tocqueville intellektuális tevékenysége nem választható el politikai cselekedeteitől.

Már amerikai utazása idején, amikor Kanadában is megfordult (1831), sajnálkozással emlékezett meg a 18. században elvesztett ottani francia gyarmatokról. Laurent Tessier francia kutató azt állítja, Tocqueville ekkor kezdett el érdeklődni Észak-Afrika gyarmatosítása iránt, s e figyelem egészen 1849-ig nem is lankadt.²⁹ Tessier ezen véleményével mások is egyetértének.³⁰ Az ifjú arisztokrata a témát alaposan tanulmányozta, eredetileg abból a célból, hogy India kapcsán összehasonlítsa a francia és az angol gyarmatosítási módszereket. 1833-ban egy kisebb értekezést szentelt annak, hogy Franciaország miért veszítette el a korábban megszerzett területeit (*Quelques idées sur les raisons qui s'opposent à ce que les Français aient de bonnes colonies* – Néhány gondolat azokról az okokról, amelyek megnehezítik, hogy Franciaországnak jó gyarmatai legyenek). 1840-ben pedig már egyenesen úgy látta, hogy a bécsi kongresszus után meggyengült hazája legfontosabb feladata nem más, mint az Algéria feletti fennhatóság biztosítása. Fel sem merült benne, hogy ez a hódítás törvénytelen, egyszerűen úgy vélte, a franciák esetleges távozását azonnal az angolok bevonulása követné, de ennél is fontosabb, hogy az Algéria meghódításáról való lemondás Franciaország gyengeségének tanúbizonysága lenne a világ szemében. Emiatt a hódítás minden szörnyűségét, erőszakos voltát is vállalta. Tocqueville a legalitás és a humánus megoldások híve volt, ebben a tekintetben azonban a „nacionalista egoizmus” felülkerekedett benne.³¹

Algériával először 1828 őszén foglalkozott, amikor is azt szorgalmazta, hogy az algériai híres-nevezetes „legyezőcsapását”³² katonai erővel torolják meg, s „zárják le végre ezt a nevetséges ügyet”. Jardin szerint Tocqueville ebbéli véleményét X. Károly ultraliberalista környezete hatására alakította ki.³³ Amerikai utazása során a fiatal arisztokrata sokat elmélkedett az elnyomó és az elnyomott népek, a különböző fajok egymáshoz való viszonyán, amit Algériában „vegytiszta” körülmények között vizsgálhatott volna. Több adat is arra utal,

²⁸ Le Cour Grandmaison, Olivier: *Alexis de Tocqueville et la conquête de l'Algérie*. La Mazarine, 2001. tél; <http://1libertaire.free.fr/OLCGrandmaison04.html>, letöltés: 2006. január 24.

²⁹ Tocqueville, Alexis de: *Seconde lettre sur l'Algérie (1837) suivie de Rapport sur l'Algérie (1847)*. Postface de Laurent Tessier. Paris, 2003. 67.

³⁰ Siedentop, Larry: *Tocqueville*. Oxford–New York, 1994. 96.

³¹ Jardin: *Alexis de Tocqueville*, 304.

³² Salgó László: *Gyarmatpolitika Napóleontól de Gaulle-ig*. Budapest, 1977. 20–21.

³³ Jardin: *Alexis de Tocqueville*, 304.

hogy Amerikából való hazatérése után fontolgatta az Észak-Afrikába való áttelepülést, ismeretlen okból azonban mégis Franciaországban maradt.³⁴

Néhány évvel később Tocqueville két írásával is bizonyította, hogy erőteljesen érdeklődik az algériai helyzet iránt: 1837. június 23-án és augusztus 22-én megírta *Levelek Algériáról* című műveit, amelyeket egy rövid életű lapban közölt.³⁵ Az első levél a francia hódítás előtti Algéria történetét foglalja össze, a második pedig, melyet ez alkalommal magyar fordításban közlünk, az észak-afrikai ország általános helyzetének elemzését nyújtja.

Az Algériával kapcsolatos ismereteit két forrásból szerezte: egyrészt kutatásaiból (alaposan tanulmányozta a Koránt és az iszlám erkölcsi hatását a társadalomra,³⁶ a francia behatolás előtti Algéria tulajdonviszonyait, mezőgazdaságát, kereskedelmét, adórendszerét, igazságszolgáltatását stb.), másrészt a későbbi utazásai során szerzett személyes tapasztalatokból.³⁷ A hivatalos dokumentumok tanulmányozása mellett kevesebb figyelmet szentelt a polemikus jellegű kiadványok olvasásának, ami ugyanakkor nem von le semmit megfigyeléseinek értékéből.³⁸ Elemzésében ugyanazt a módszert alkalmazta, mint az amerikai demokrácia esetében. Viszonylag könnyen megérthetjük, miért érdeklődött a kutató és tudós Tocqueville Algéria iránt, de az már nehezebb kérdés, hogy miért kötelezte el magát politikailag is a hódítás mellett. Elvégre az ő elméletében a háborúk összeegyeztethetetlenek a demokratikus társadalmakkal: az utóbbiak a háborút agresszióknak, kellemetlen közjátéknak tekintik, eszköznek a despoták kezében a demokratikus társadalmak alávetésére, hatalmuk megszilárdítására.³⁹ X. Károly éppen erre akarta felhasználni Algériát: a megrendült hazai tekintélyét akarta 1830-ban a hadjárattal helyreállítani.⁴⁰

³⁴ 1833-ban legjobb barátjával, Louis de Kergolay-vel tervbe vették, hogy birtokot vásárolnak Algériában, tervük azonban kútba esett. Jean-Louis Benoît francia történész szerint valójában nem gondolták komolyan az átköltözést. Benoît, Jean-Louis: *Moralité et justice chez Tocqueville: l'exemple de l'Algérie*. Séminaire préparatoire au colloque Cerisy 2006. Séance du 26 janvier 2005. http://centre-histoire.sciences-po.fr/centre/groupes/envoi_siegfried_4.html, letöltés: 2006. január 23.

³⁵ Ebben az időben döntött úgy, hogy képviselővé választatja magát, a leveleket kampánycélból írta: azt akarta bizonyítani, hogy rendelkezik államférfiúi képességekkel. Baloldali liberálisoktól megválasztására végül 1839 tavaszán került sor. A rövidéletű lap címe *La Presse de Seine-et-Oise* volt.

³⁶ Az iszlámot elítélte, a muzulmán világ „dekadenciája fő okának” tartotta, az iszlám erkölcsről pedig úgy vélekedett, hogy az materializmusa (!) és fatalizmusa révén elnyomja az egyént. Véleménye szerint a keresztény evangéliumnak az a tana, hogy szeresd felebarátodat, kevesebb lehetőséget ad a hívek ellenőrzésére, mint a Korán rendelkezései, melyek részletes utasításokat és tiltásokat tartalmaznak az emberek mindennapjaival kapcsolatban. A Korán átolvasása után így írt: „Ezeket a tanulmányaimat azzal az alapos meggyőződéssel fejeztem be, hogy kevés olyan vallás létezik, mely ennyire veszélyes volna az emberek számára, mint Mohamedé. Meglátásom szerint ez a vallás a legfőbb oka ma a muzulmán világban tapasztalható dekadenciának, s habár nem nevezhető képtelenebbnek az ősi politeizmusnál, szociális és politikai irányzatai jóval kétségesebbek, amiért is én regresszív volta miatt inkább a pogányság, semmint a haladás eszközének tekintem.” Idézi: Sientdop: *Tocqueville*, 130.

³⁷ Ez kedvelt módszere volt. J. P. Mayer angol történész úgy fogalmaz, hogy Tocqueville szociológusként és politológusként írt. Megfigyelte az eseményeket, az elméleteket és az embereket, majd saját magát, saját tetteit is megvizsgálta, és megkísérelte azokat Franciaország és az európai politika perspektívájából elemezni. Mayer, J. P.: *Introduction*. In: Tocqueville, Alexis de: *Recollections*. Garden City–New York, 1970. XIII.

³⁸ Coenen-Huther, Jacques: *Tocqueville*. Paris, 1997. 41.

³⁹ Tocqueville: *Seconde lettre sur l'Algérie*, 68.

⁴⁰ Tocqueville ezt világosan látta. Benoît: *Moralité et justice chez Tocqueville: l'exemple de l'Algérie*, id. mű

A második algériai levél, mely akkoriban nem váltott ki különösebb érdeklődést, több szempontból is érdekes. Megtalálható benne ugyanaz a módszertan és elmélet, amelyet a szerző az amerikai demokrácia kapcsán is követett. Hangsúlyozza annak szükségességét, hogy olyan helyzetet kell teremteni, amelyben kiküszöbölhető az anarchia, de az önkény is. Montesquieu-höz hasonlóan Tocqueville is a hatalmi ágak egyensúlyáról beszél Algériában, mert csak így lehet kiegyenlíteni a különböző csoportok politikai érdekeit. A kínai császár híres példájával arra mutat rá, hogy az ország adminisztratív átszervezése céljából fel kell használni az oszmánok által kiépített, már meglévő hatalmi és társadalmi struktúrákat, csak át kell alakítani azokat.

Tocqueville a nagy államok központosításával kapcsolatos elveit alkalmazza. Az Egyesült Államokban helyesnek tartotta a föderális szervezetet, s Franciaország esetében is a decentralizációt szorgalmazta, mert szerinte csak így lehet elkerülni azt, hogy a nagyon eltérő hagyományokkal rendelkező régiókra egyforma törvényeket kényszerítsenek. Ugyanilyen hibásnak tartja az algériai francia adminisztráció centralizáltságát és rugalmatlanságát.⁴¹ Mivel az volt a célja, hogy Franciaország ne kövesse el ugyanazokat a hibákat, amelyek miatt a 18. században elveszítette korábbi gyarmatait, a decentralizációt hirdette, ugyanis azt gondolta, a túlzott központosítás miatt vesztek el a szóban forgó területek.⁴² Bírálja a tradicionális francia szellemet, mely nem vet számot az algériai sajátosságokkal, s úgy akar gyarmatosítani, hogy figyelmen kívül hagyja a konkrét helyi problémákat, elidegeníti magától azokat, akik a régi török vagy arab intézmények képviselőiként a segítségére lehetnének. Úgy látta, a franciáknak ugyanúgy kellene eljárniuk, mint az angoloknak Indiában, s az olyan típusú hódítások tapasztalataira hivatkozik, melyek során kis létszámú hódítók nagy lakosságszámú területeket foglaltak el (mint például a normannok Szicília esetében). Mivel pedig a legyőzött népesség számban sokszorosan felülmúlja a hódítókat, ki kell egyezni velük, ami azt jelenti, hogy a franciáknak a tengerparti övezetben kell maradniuk (Algír és Mers el-Kebir között), a belső területeken és különösen Kabiliában pedig nem szabad katonai tevékenységet folytatni, hanem ellenkezőleg, ki kell várni, hogy meginduljon a kereskedelem ezzel a már erőteljesen iparosodott néppel.⁴³

A tocqueville-i módszer abban rejlik, hogy bemutatja az egymással kapcsolatban vagy konfliktusban álló csoportokat, hogy megmagyarázhassa az adott helyzet kialakulásának eredetét és okait. Algériában megkülönbözteti az arabokat, a kabilokat (berbereket), a kuglikat⁴⁴ és a törököket, de a hadsereget és a telepeseket is. Ehhez a szociológiai ábrázoláshoz történeti elemzést is hozzácsatol: bemutatja Algír városát, az olyan arab katonai és politika vezetők életrajzát, mint Abd el-Kader⁴⁵ és Ahmed.⁴⁶

⁴¹ Azt a közigazgatást tekintette Tocqueville decentralizálnak, ahol az elsődlegesen helyi vonatkozású ügyek helyi irányítás alatt állnak. Vö.: Pope, Whitney: *Alexis de Tocqueville. His Social and Political Theory*. Beverly Hills–London–New Delhi, 1986. 55. Székely Gábor szerint Tocqueville „azzal, hogy a centralizáció ellen érvelt, és az önkormányzati gondolatot Adam Smithnél is erősebben hangsúlyozta, maradandó nyomot hagyott mind a francia közigazgatásban, mind az európai liberalizmuson”. Székely: *A liberalizmus világa*, 22.

⁴² Siedentop: *Tocqueville*, 96.

⁴³ Később, az 1840-es évek második felében ez lesz a Bugeaud tábornokkal támadt ellentétei fő oka: a tábornok a totális katonai hódítás híve volt. Benoît: *Moralité et justice chez Tocqueville: l'exemple de l'Algérie*, id. mű

⁴⁴ Török apától és arab anyától született algériaiak.

⁴⁵ Életéről lásd J. Nagy László: *Abd el-Kader*. Világtörténet, új folyam, 1984. 2. sz. 102–116.

⁴⁶ Tocqueville keményen elítélte a nem sokkal korábban Bugeaud és Abd el-Kader által aláírt tafnai egyezményeket (1837. május), melyek az utóbbit „a hívek vezetőjének” nevezik. Ezzel Tocqueville

Tocqueville Algéria helyzetét ugyanúgy három tengely mentén vizsgálja, mint annak idején Amerikáét: a történelmi és földrajzi viszonyok, a törvények, valamint a szokások, értékek és vallások mentén.⁴⁷ Algéria esetében azonban nem a tudományos vizsgálat a fő motivációja. A második levélnek és végső soron az összes algériai tanulmányának az a legfőbb célja, hogy bemutassa, hogyan nyerheti meg Franciaország a háborút, és hogyan változtatható meg úgy az algériaiak magatartása, hogy a lehető leghosszabb ideig támogassák Franciaországot.

Amerika esetében arra törekedett, hogy láttassa, a törvények és rendeletek miként biztosítják a szabadságjogokat. Algéria esetében azonban – Tessier szavaival – Machiavelli módjára annak érdekében érvel és ad politikai tanácsokat (melyek közül az „oszd meg és uralkodj” az egyik legvilágosabb), hogy a francia államérdekek érvényesüljenek, miközben nem tesz fel etikai kérdéseket.

Ennek az ellentmondásnak a megértéséhez idézzük fel *Az amerikai demokrácia* egy részletét: „A kis nemzetek gyakorta nem azért nyomorultak, mert kicsik, hanem azért, mert gyengék; a nagyok nem azért prosperálnak, mert nagyok, hanem mert erősek. Az erő tehát a nemzetek számára gyakran a boldogság első feltétele, sőt a létezésüké is.”⁴⁸ A nemzetközi kapcsolatok e kíméletlen igazságából kiindulva Tocqueville az „erős” Franciaország mellett kardoskodik, amelynek szükségképpen terjeszkednie kell. Meg volt győződve arról, hogy hazája elveszítette társadalmi kohézióját, ezt az összetartozás-érzést pedig csak egy olyan vállalkozással lehet helyreállítani, amely visszaadja Franciaországnak a nemzeti büszkeséget és a nagyságot. Az egykor szomszédai felett uralkodó Franciaország akkoriban gyenge volt. Az igencsak kétséges kimenetelű európai háborúk helyett pedig adódott Algéria meghódítása. Ettől függetlenül Tocqueville parlamenti beszámolóiban elismerte, hogy illúzió az Algéria feletti békés uralom reménye, ott a hadsereg mindig fontos szerepet fog játszani. A gazdasági lehetőségek, de főleg a presztízis azonban döntő Franciaország számára. A második levél megírásakor úgy látta, „nem kétséges, hogy Afrika partján hazánk dicsőségére nagy művet hozhatunk létre”.⁴⁹

Az algériai hódítás törvényessége mint probléma tehát fel sem merült. Úgy tűnik, Tocqueville minden fenntartás nélkül támogatta Algéria megszerzését. Időnként mégis szembehelyezkedett az erőszakos katonai megoldást szorgalmazókkal,⁵⁰ és olyan stratégiai–politikai megoldásokkal állt elő, amelyek az erőszak alkalmazása nélkül teszik lehetővé az arabok csatlakoztatását és támogatásuk elnyerését. Szerinte meg kellene mutatni az őslakosoknak, hogy az ő érdekük is a francia fennhatóság, hiszen a modern társadalmak a jól felfogott érdekeikre épülnek (a kereskedelem mindenkinek hasznot hajt). Az algériaiakkal vívott konfliktus megoldása tehát a magántulajdon megóvása és az egyéni kezdeményezések bátorítása. S noha a második levél megírásának idején Tocqueville még optimistán viszonyult a francia gazdasági viszonyok átváltetéséhez, lelkesedése a későbbiekben fokozatosan alábbhagyott. Ennek oka az volt, hogy a francia telepések és az arabok közötti kap-

szerint sajnálatos módon létrehozta egy olyan tisztséget, mely a törzsi keretek között élő algériai társadalomban korábban egyáltalán nem létezett.

⁴⁷ Aron: *Les étapes de la pensée sociologique*, 229.

⁴⁸ Tocqueville: *Az amerikai demokrácia*, 235. Martonyi Éva fordítása.

⁴⁹ Tocqueville: *De la colonie en Algérie*, 53.

⁵⁰ Felháborodott hangon ítélte el például az 1830–1834 közötti francia adminisztrációt és az alkalmazott módszereket: „Felfoghatatlan, hogy egy olyan nemzet, mely magát liberálisnak tartja, hogyan képes Franciaország nevében ennyire rendezetlen, zsarnoki, gáncsoskodó, mélységesen antiliberalis kormányzatot létrehozni [...], mely ennyire távol állna egy jó gyarmati rendszer alapelveitől.” Jardin: *Alexis de Tocqueville*, 308.

csolatok elkerülhetetlenül megromlottak az után, hogy a francia kormány gyakran törvénytelenül és önkényesen kisajátította az utóbbiak földjeit, és az előbbieknak juttatta azokat.

1840-ben Tocqueville barátjával, Gustave de Beaumont-nal, akivel Amerikába is együtt utazott, elhatározta, hogy bejárja Algériát, azonban az ekkor Egyiptom kapcsán kibontakozó nemzetközi válság, valamint a kedvezőtlen algériai katonai helyzet miatt kénytelen volt elállni tervétől, azt végül 1841-ben és 1846-ban valósította meg.

Az első út (1841. május–június) során fogadta őt a nem sokkal azelőtt kinevezett új főkormányzó, Bugeaud tábornok, sőt Nyugat-Algériába el is kísérte. Az *amerikai demokrácia* szerzőjének Algírban Beaumont-nal együtt volt alkalma tanulmányozni az ország közigazgatását, tisztviselőkkel, egyházi vezetőkkel (például Antoine-Louis Dupuch algíri érsekkel), tengerészekkel, katonatisztekkel társalgott. Az utóbbiak „hőstetteikkel” hetvenkedve nem tettek rá kedvező benyomást. Egyes tisztségviselők a párizsi kormány önkényes, elhibázott döntései miatt panaszkodtak, és azon csodálkoztak, hogy a mostoha körülmények ellenére a telepések nem költöznek vissza az anyaországba.⁵¹ A kelet-algériai Constantine-ban Tocqueville vérhasfertőzést kapott, ami gyakori betegség volt akkoriban, ezért le kellett rövidítenie utazását, és haza kellett térnie. Az ország Amerikára emlékeztette abban az értelemben, hogy a városokban nagyszabású építkezések zajlottak, az utcákon pedig sokféle nemzetiségű és szokású emberrel találkozott. Hitte, hogy e szorgos tevékenység az európai civilizáció átültetésének következménye. („Csodás ország, olyan, mint Szicília Franciaország iparával kiegészítve.”⁵²) Teljesen elbűvölték a kabilok, akiket mindig megkülönböztetett az araboktól, szimpatizált nyers, férfias, szabad hegyvidéki életmódjukkal, ezért később – az arabokkal ellentétben – mindig elítélte a kabilok ellen indított hadjáratokat.

Ez után az út után készült el a *Travail sur l'Algérie* (Dolgozat Algériáról), melyet egészen a 20. század közepéig nem adtak ki.⁵³ Tocqueville ebben a művében fejtette ki azokat a politikai elveit, amelyek később javaslatok formájában köszöntek vissza egy figyelemreméltó parlamenti beszédében (1846) és két beszámolójában (1847. május 24. és június 2.).⁵⁴ Megállapítja, hogy Algéria meghódítása Franciaország legfontosabb feladata, és a kormány szemére veti, hogy az ügyet másodlagos kérdésként kezeli, ráadásul semmilyen politikai elképzelése sincs, mindent rábíz a hadseregére. A hódításnak és a háborúnak pedig nem az az értelme, hogy falvakat tesznek a földdel egyenlővé, és ültetvényeket égetnek fel, hanem az, hogy békét teremtenek, jobbá teszik az ország életét és szervezeti felépítését, ahol a két közösség a hódító uralma alatt békésen élheti a saját életét. Ekkor tehát már nincs szó a két nép 1837-ben még lehetségesnek tartott összeolvadásáról.⁵⁵

1842-től egyébként Tocqueville bizonyos reformok bevezetését szerette volna elérni. A kormány létre is hozott egy bizottságot az algériai gyarmatosítás kérdéseinek tanulmányozására, melyben Tocqueville és Beaumont nagy lelkesedéssel vettek részt (1842–1844), de hamarosan belátták, hogy a kormányzat nem veszi figyelembe a bizottság javaslatait. E kudarc után Tocqueville a parlamentben próbált tenni az ügy érdekében. 1846 júniusában az

⁵¹ Hourant, Georges-Pierre: *Tocqueville et l'Algérie*. L'Algérieniste, 1988. szeptember, 43. sz.; <http://www.mejlliss.com/showpost.php?p=1502191&postcount=6>, letöltés: 2006. január 24.

⁵² Uo.

⁵³ Tocqueville: *Oeuvres complètes*. T. III., vol. 1. *Écrits et discours politiques: écrits sur l'Algérie, les colonies, l'abolition de l'esclavage, l'Inde*. Paris, 1962.

⁵⁴ Tessier úgy véli, Tocqueville ezekkel a felszólalásaival döntő módon befolyásolta az algériai politikát. Tocqueville: *Seconde lettre sur l'Algérie*, 68.

⁵⁵ Tocqueville: *De la colonie en Algérie*, 57–149.

algériai hitelek tárgyában⁵⁶ megtartott – élete egyik legjobb – beszédében újfent felhívta a figyelmet arra, hogy ez az ország legfontosabb problémája. Javasolta külön algériai minisztérium létrehozását,⁵⁷ erre azonban csak halála előtt nem sokkal, 1858-ban került sor.⁵⁸

A második útra 1846 októbere és decembere között került sor. Az első utazás óta a helyzet megváltozott. Algériában a gyarmatosítók ellen régóta elszántan harcoló Abd el-Kader emír elszigetelődött (1844-ben marokkói területen, az Isly melletti csatában vereséget szenvedett), a francia csapatok az ország legnagyobb területét ellenőrzésük alá vonták. A kormány ezért úgy döntött, hogy a pacifikált területeken be lehet vezetni a polgári igazgatást. Ekkor indult meg a versengés a katonák és a civilek között az Algéria feletti hatalomért, ami 1870 után egyértelműen az utóbbiak győzelmével végződött.

Tocqueville ez alkalommal a feleségével utazott, és több jelenlévő parlamenti képviselő társaságában Bugeaud kalauzolásával körutat tett az ország nyugati részében. November végén tért vissza Algírba, majd a főváros környékén alaposan tanulmányozta a francia telepesek ültetvényeit, földbirtokait, gazdálkodását. Ez alapján arra a következtetésre jutott, hogy a telepesek nélkül Algéria jövője elveszik. Rövid kelet-algériai kitérő után december végén utazott haza.

Ez a második utazás felszínre hozta a Bugeaud tábornokkal való ideológiai ellentéteit. Az őslakosok felett a hódítók többé-kevésbé már diadalmaskodtak, Tocqueville szerint azonban a gyarmatosítás vesztesre állt. A tocqueville-i gyarmatosítás ugyanis nem a Bugeaud-nak kedves katonai telepes gyarmatosítást s nem is az utópisták közösségi elképzeléseit vagy fegyencek, száműzöttek, deportáltak behozatalát jelentette, hanem független telepesek beköltözését, akik képesek az általuk birtokolt föld megművelésére, továbbá elég jó módúak és vállalkozó szelleműek egy valóban civil társadalom megteremtéséhez. Ehhez az államnak el kell látnia a saját feladatait: biztosítani a sajtószabadságot, a népképviselést, a szabad igazságszolgáltatást és a közbiztonságot, melyek elengedhetetlenek a gazdasági fejlődéshez.⁵⁹

A második út alkalmával szerzett tapasztalatok komoly szerepet kaptak a már említett 1847-es parlamenti jelentések elkészítésében, amelyek jelentős visszhangot váltottak ki.⁶⁰ A kormány ez év februárjában két törvénytervezetet nyújtott be a képviselőházban. Az egyik az Algériának nyújtandó rendkívüli hitelről, a másik Bugeaud tábornok tervei alapján a gyarmatosítást elősegítő katonai táborok létesítéséről szólt. Beaumont javaslatára a törvényhozás úgy döntött, a két tervezet tanulmányozására különbizottságot hoz létre, melynek elnökévé Tocqueville-t választották meg. Az elnök a bizottság munkája befejeztével elkészítette a tervezetekkel kapcsolatos jelentéseit. Ezekben elutasított mindennemű hitelt a katonai gyarmatosításra, mire Bugeaud főkormányzó azonnal benyújtotta lemondását. A jelentéstevő rámutatott a szabadságjogok teljes hiányára is, aminek hatására a kormány

⁵⁶ Állami hitelekkel segítették az Algériába költöző európai telepesek földvásárlásait, az összeg nagyságát a képviselőház határozta meg.

⁵⁷ Jardin: *Alexis de Tocqueville*, 312.

⁵⁸ Ferwagner Péter Ákos: III. Napóleon Algéria-politikája. In: Kövér Lajos (szerk.): *Bonaparte Napóleon koronája és üzenete*. Szeged, 2007. (megjelenés előtt)

⁵⁹ Benoît: *Moralité et justice chez Tocqueville: l'exemple de l'Algérie*.

⁶⁰ Jardin: *Alexis de Tocqueville*, 317.

ígérte arra, hogy a polgári fennhatóság alatt lévő területeken bevezeti a választásokon alapuló önkormányzati rendszert.⁶¹

Két esztendővel később, 1849-ben a polgári törvények algériai bevezetésének tárgyában Tocqueville ismét hallatta a hangját, és utolsó alkalommal bírálta az addig érvényben lévő szabályozást, amely szerinte összefüggéstelen, instabil rendszert eredményezett: „Ha nincsenek törvények, nem lesznek lakosok, sem telepesek, nem lesz civil társadalom, csak katonai táborok és hadsereg.”⁶² Ezt követően már sem a parlamentben, sem másutt nem beszélt, nem írt Algériáról, noha Franciaország bel- és külpolitikáját egészen haláláig bírálta.

Tocqueville 1837 és 1849 közötti, Algériával kapcsolatos beszédeiben és írsaiban világos és összefüggő gondolatmenetet követ. Láttuk, hogy számára Algéria Franciaország pozícióinak megerősítését jelentette, mely lehetővé teszi hazájának a Földközi-tenger nyugati medencéje feletti ellenőrzés megszerzését. Mindez diplomáciai szükségzerűség: ha Franciaország nem lépne, a térségben Anglia kiegészítené gibraltári és máltai birtokait. Ennek megfelelően, ha olykor bírálta is az észak-afrikai francia adminisztráció módszereit és politikáját, a területről való kivonulás sohasem merült fel benne.

1837-ben kortársait megelőzve ismerte fel azt, hogy Algéria részleges, korlátozott megszállása nem hozhat végleges és kielégítő megoldást, ezért le kell győzni a franciák ellen harcoló Abd el-Kadert, továbbá mezőgazdasággal foglalkozó európai lakosságot kell betelepíteni a termékeny vidékekre, mert csak így biztosítható a tartós francia jelenlét. Ily módon az ország feletti fennhatóság és a gyarmatosítás párhuzamosan futó folyamatok, melyek kiegészítik és segítik egymást, megakadályozva, hogy bárkinek (a bennszülötteknek vagy más nagyhatalmaknak) eszébe jusson a franciák kiűzése.

Mindezek miatt igen ambivalens volt Tocqueville hozzáállása az Algériában vívott háborúhoz. Elvileg a háborút – mint láttuk – elutasította, s bizonyos esetekben Észak-Afrikában el is ítélte a felesleges erőszakot. Ugyanakkor úgy látta, hogy vannak helyzetek, amelyekben a háború elkerülhetetlen, s Algériára mindez érvényes. Emiatt támogatta a francia katonaság brutális fellépését az algériai lakossággal szemben, a termés elpusztítását, a nyájak elkobzását, mert így az éhező törzsek kénytelenek voltak megvonni a támogatásukat Abd el-Kader emírtől.⁶³

A győzelem, a térség pacifikálása után ellenben lehetségesnek tartotta az arab lakosság asszimilálását: „Semmi okunk azt hinni, hogy nem jön majd el az idő, amikor a két faj keveredik egymással. Ez Istennek sincs ellenére [...]”.⁶⁴ Az 1840-es években viszont ez az álláspontja módosult. Ekkoriban már azt hangoztatta, hogy az araboknak tudatában kell lenniük és maradniuk a vereségüknek. 1847-es jelentésében rosszalotta a franciák nagylelkűségét, bírálta azt a gyakorlatot, hogy az állam átvállalja a mekkai zarándokok útiköltségét Egyiptomig, a mecsetépítéseket, a bennszülötteknek adományozott kitüntetések. Feleslegesnek tartotta azt a képzetet kelteni a muzulmán alattvalókban, hogy fontosak és „velünk egyenlők” lennének: a politikai hatalmat teljes egészében a franciák kezében kell megtartani.⁶⁵

⁶¹ Szavazati joggal csak a francia állampolgárok rendelkeztek. Az őslakosok is kérhették az állampolgárságot, ezt azonban csak nagyon kevesen tették meg: ebben az esetben ugyanis le kellett mondaniuk muzulmán jogállásukról, ami szembeállította őket a vallásukkal.

⁶² Hourant: *Tocqueville et l'Algérie*, id. mű

⁶³ Le Cour Grandmaison, Olivier: *Tocqueville, apôtre de la colonisation*. Manière de voir, 2005. augusztus–szeptember, 82. sz.

⁶⁴ Tocqueville: *De la colonie en Algérie*, 55–56.

⁶⁵ Jardin: *Alexis de Tocqueville*, 318–320.

A pacifikálás befejeződése után az algériai társadalom két részre szakadt: az európai telepesekre egyfelől, valamint a muzulmán bennszülöttekre másfelől, az utóbbiak az iszlám törvények és jog szerint éltek. Vagyis a gyarmati állam (és társadalom) egyfajta rendkívüli állapotban leledzett az anyaországhoz képest: két, különböző természetű politikai–jogi rendszeren nyugodott, melyek faji, kulturális és vallási alapon szerveződtek. A rendszer csak a telepeseknek tette lehetővé a szabad mozgást vagy az egyéni tulajdonlást, viszont a politikai szabadságjogok nem vonatkoztak rájuk, mert azok Algériában egységesen fel voltak függesztve. Éppen ezért Tocqueville kettős jogrendszert javasolt, mert nehezményezte, hogy a francia telepesek jogfosztottságban élnek.⁶⁶ Ez persze súlyos egyenlőtlenséget jelentett, ami éles ellentmondásban áll Tocqueville-nak *Az amerikai demokráciában* az egyenlőségről kifejtett eszméjével.⁶⁷ Ráadásul az alacsonyabb rendű muzulmán társadalomnak vagy elitjének még a felemelkedés lehetőségét, kilátását sem akarta megadni, hiszen azt is ellenezte, hogy az arab fiatalok francia iskolákba járhassanak. Azt persze nem hitte, hogy ez az arab társadalom mozdulatlanságra van ítélve, de nem fejtette ki egyértelműen, milyen irányba kellene fejlődnie (az mindenesetre világos, hogy ez az irány más, mint a szabad, önálló intézményekkel rendelkező kabilok fejlődési iránya). Jóllehet határozott fellépést javasolt a bennszülött muzulmánokkal szemben, úgy vélte, a jólétükkel törődni kell.⁶⁸

Az európai gyarmatosítókkal, a földművelő–gazdálkodó telepesekkel kapcsolatban jóval egyértelműbb véleményt képviselt. A francia társadalom Földközi-tengeren túli meghoszszabbításának tekintette őket, akiknek – amennyire csak lehet – ugyanolyan jogrendszerben kell élniük, mint anyaországi honfitársaiknak. Mivel ők jelentik a gyarmatosítás és a francia jelenlét alapját, támogatni kell őket, mégpedig úgy, hogy az állam segít a földvásárlásokban, a takarmánybeszerzésben, utak, öntözőművek létesítésében. Egy tiszt vezetésével fegyveres milíciákat kellene alakítaniuk minden faluban, ezzel biztosítanák a védelmüket, ezeknek a falvaknak a hálózata pedig hatékonyan járulna hozzá ahhoz, hogy az egész régiót ellenőrzés alatt lehessen tartani. Abban a kérdésben viszont már nem foglalt egyértelműen állást, hogy a kistelepes vagy a nagytőkés gyarmatosítást kellene erőteljesebben támogatni.⁶⁹ Úgy képzelte, a kettő együtt valósul meg, minek következtében a franciaországihoz hasonló falusi népesség⁷⁰ fog majd kialakulni. A telepes gyarmatosítás esetében az ókori Róma példájára hivatkozott, ahol a „hódító faj” elűzte a legyőzötteket, s nagyszámú római telepített az elfoglalt földekre. A tartós francia jelenlétet biztosító betelepülést pedig csak a földek tömeges kisajátításával gondolta elérhetőnek.

Tocqueville ennél is fontosabbnak tartotta a közigazgatás kérdésének rendezését. Történt már rá utalás, hogy megindult a hadsereg és a civilek közötti küzdelem Algéria irányításáért. A liberális Tocqueville nem értett egyet a katonai közigazgatással, de a túlcentrali-

⁶⁶ Le Cour Grandmaison: *Tocqueville, apôtre de la colonisation*.

⁶⁷ Paul Laurent és Gilles Pacquet kanadai társadalomtudósok mutattak rá, hogy a tocqueville-i elméletben az egyenlőség érzete a modernitás és a demokrácia alapját jelenti. Az egyenlőségre való törekvés etnikumokra és kulturális csoportokra is jellemző, ami feszültségekhez vezethet a nemzetközi kapcsolatokban, de akár a multikulturális államokon (pl. Kanada) belül is. Laurent, Paul–Pacquet, Gilles: *Intercultural Relations: A Myrdal – Tocqueville – Girard Interpretative Scheme*. In: *International Political Science Review*, 1991., 12. köt., 3. sz., 171–183.

⁶⁸ Aron: *Les étapes de la pensée sociologique*, 264.

⁶⁹ Ez a vita később erősödött fel igazán, és különösen a Második Császárság idején éleződött ki. Ferwagner Péter Ákos: *III. Napóleon Algéria-politikája*, id. mű.

⁷⁰ Ezt a társadalmat Tocqueville jól ismerte, és hagyományos erkölceit, szokásait tiszteletben tartotta, mert ebben a társadalomban politikai szempontból mindenki engedelmeskedett valakinek, így nem keletkezhetett anarchia. Vö. Coenen-Huther: *Tocqueville*, 19–20., 71–74.

zált civil adminisztrációval sem, melyet nehézkesnek és lassúnak tartott. Hasonlóképp bírálta az Algériában működő bíróságok tevékenységét, mondván, túl nagy hatalom van a főügyész kezében, ami az igazságszolgáltatás függetlenségét veszélyezteti. Sajtócenzúra van érvényben,⁷¹ nincs meg a tanulás szabadsága, és teljes a választójog hiánya. Mindez pedig azzal párosul, hogy az amúgy is korrupt tisztviselők nem alkotnak egységes adminisztrációt, ami anarchiára emlékeztető körülményekhez vezet. A megoldás Tocqueville szerint nem más, minthogy Algériát jelentőségének megfelelően ki kell venni az egyéb feladatokkal teljes mértékben leterhelt Hadügyminisztérium irányítása alól, Párizsban külön Algériai Minisztériumot kell létrehozni, melynek munkáját egy Algírban székelő, korlátozott jogkörrel ellátott főkormányzó segítené, az európai telepek számára pedig szabad választáson alapuló önkormányzatokat kell létesíteni,⁷² ami a kor liberális felfogása szerint az egyéni szabadságjogok biztosítója. Tocqueville tehát koherens, világos programot dolgozott ki Algéria közigazgatására, kormányzására és irányítására.

A demokrácia teoretikusa a gyarmati hódítás egyik legelszántabb híveként jelent meg, a terjeszkedés kezdeti időszakában elméletbe foglalva azt. Minden tudását, páratlan elméjét, erejét, ismertségét a modern gyarmatosítás szolgálatába állította, melynek így az egyik meghatározó figurájává, valóságos „apostolává” válhatott. Igazat adhatunk Le Cour Grandmaisonnak, aki szerint Tocqueville algériai írásai arra szolgáltatnak bizonyítékot, hogy a jogállam nem feltétlenül összeférhetetlen az öldökléssel és az emberiség elleni bűntettekkel, a kettő időnként nagyon is jól megfér egymással.⁷³ Ez pedig azt jelenti, hogy politikai értékítéleteink felülvizsgálatra szorulnak.

Alexis de Tocqueville: Második algériai levél*

(1837)

Tegyük fel, uram, hogy a kínai császár egyszer csak hatalmas serege élén partra száll Franciaországban, és nagyvárosainkat, valamint fővárosunkat hatalmába keríti. Miután megsemmisítette az összes nyilvántartást – mielőtt még vette volna a fáradságot, hogy elolvassa őket –, felszámolt vagy feloszlatozott minden hivatalt – mielőtt még tudakozódott volna kiterjedt hatásköreik felől –, végül fogságba ejti az összes hivatalnokot a kormányfőtől kezdve a paireken, a képviselőkön és általában véve az egész uralkodó osztályon át egészen a mezőőrökig. Ezután mindegyiküket deportálja valamilyen távoli vidékre. Nem gondolja, hogy ez a nagy uralkodó hatalmas hadserege, erődtítményei és kincstára ellenére a meghódított ország irányítását illetően rövidesen komoly problémákkal fogja szembetalálni magát? Hogy újdonsült alattvalói megfosztva mindazoktól, akik intézték vagy intézhették az ügyeiket, képtelenek lesznek önmagukat kormányozni, miközben ő, aki a Föld túlsó oldaláról érkezett, nem ismeri az ország vallását, nyelvét, törvényeit, szokásait, közigazgatási gyakorlatát, ráadásul gondja volt arra, hogy eltávolítsa mindenkit, aki mindezt megtaníthatta volna neki, képtelen lesz alattvalói kormányzására? Nem nehéz hát belátnia, uram,

⁷¹ Tocqueville nemcsak gyakorlati, hanem elméleti szempontból is elutasította a cenzúrát, mert összeegyeztethetetlennek tartotta azt a lelkiismereti és politikai szabadsággal. A sajtószabadságról vallott nézeteiről bővebben lásd Hahner Péter: *Tocqueville a sajtószabadságról*. Kritika, 1994. 3. sz.

⁷² Jardin: *Alexis de Tocqueville*, 322–323.

⁷³ Le Cour Grandmaison: *Alexis de Tocqueville et la conquête de l'Algérie*, id. mű

* A fordítás az alábbi kiadás alapján készült: Tocqueville, Alexis de: *Seconde lettre sur l'Algérie (1837) suivie de Rapport sur l'Algérie (1847)*. Postface de Laurent Tessier. Paris, 2003.

hogy ha Franciaország azon részei, melyeket a hódító ténylegesen elfoglalt, be is hódolnak, attól még az ország többi része hamarosan mérhetetlen anarchiába fog süllyedni.

Mindjárt meg fogja látni, uram, hogy pontosan ugyanazt tettük Algériában, amit feltételezésem szerint a kínai császár tenne Franciaországban.

Habár az afrikai part csak mintegy 160 tengeri mérföld távolságra van Provence-tól, és Európában évről évre több ezer útirajzot adnak ki a világ minden részéről, habár szorgalmasan tanuljuk a ma már sehol sem beszélt antik nyelveket, továbbá olyan nyelveket, amelyeket sosincs alkalmunk beszélni, aközben el sem tudjuk képzelni, hogy Franciaországban hét év óta mekkora a tudatlanság Algériával kapcsolatban. Fogalmunk sincs az ott élő különböző törzsekről, szokásaikról, egy szót sem értünk az általuk beszélt nyelvből, nem ismerjük magát az országot, erőforrásait, folyóit, városait, éghajlatát. Azt is mondhatnánk, egy világ választ el bennünket tőle. Ugyancsak nagyon keveset tudunk arról a háborúról, mely pedig napjaink nagy vállalkozása, s amelyről tábornokaink azt képzelték, ugyanúgy lovon kell majd megívni, mint az egyiptomi mamelukok ellen, holott legfőbb ellenségeink, az algíri törökök mindig is csak gyalogosan hadakoztak. Minderről tehát semmit sem tudunk, ami persze nem akadályozta meg győzelmünket, hiszen a csatatéren a bátrabb és az erősebb győz, nem pedig a tanultabb.

Csakhogy a harc után hamar be kellett látnunk, hogy a katonai győzelem még nem elég egy nemzet kormányzásához.

Bizonyára emlékszik arra, uram, amit előzőleg mondtam, hogy a régensség polgári és katonai kormányzása a törökök kezében volt. Alighogy Algír urai lettünk, sietve összereltük az összes törököt a dejtől hadserege utolsó szál katonájáig, és mindannyiukat Ázsiába szállítottuk. Annak érdekében, hogy az ellenség uralmának még az emlékét is eltöröljük, gondosan darabokra téptünk vagy felgyújtottunk minden kézzel írt dokumentumot, hivatali nyilvántartást, hiteles iratot vagy minden egyebet, ami arra emlékeztethetett volna, hogy mi volt előttünk. A hódítás új korszakot jelentett, és abból a félelemből, hogy értelmetlen módon összekeverik a múltat a jellel, még Algír utcáinak nagy részét is leromboltuk azért, hogy később a mi ízlésünknek megfelelően építsük újjá azokat, és francia neveket adtunk mindennek, aminek a fennmaradását jóváhagytuk. Azt hiszem, uram, hogy ezt a fent említett kínaiak sem csinálhatták volna jobban.

Mi következik mindebből? Könnyen kitalálhatja.

A török kormánynak Algírban sok-sok háza, a síkságon pedig nagy kiterjedésű birtokai voltak, ezek a tulajdonlevelek azonban a régi rend gyökeres felbolygatásakor elvesztek. Ezért aztán a francia adminisztráció nem tudván, mi az övé, és mi a legyőzöttek tulajdona, híján volt mindennek, így kénytelen volt véletlenszerűen kisajátítani magának azt, amire szüksége volt, semmibe véve a jogot és a törvényeket.

A török kormány kíméletesen gyűjtött be bizonyos adókat, melyeket mi tudatlanságból helyben nem tudtunk beszédni, ezért a szükséges pénzt Franciaországból kellett behoznunk vagy szerencsétlen alattvalóinktól kellett kicsikarnunk a törökökre leginkább jellemző módszerekkel, amelyekkel maguk a törökök sem éltek soha.

A tudatlanságunk a francia kormányzatot Algírban kíméletlenné és elnyomóvá tette, másutt pedig minden kormányt ellehetetlenített volna.

A franciák visszaküldték Ázsiába az utanonkaidjait. Egyáltalán semmit sem tudtak ennek az arab haderőnek a nevééről, összetételéről, tevékenységéről, mely mellékesen rendőri feladatokat is ellátott, továbbá a török uralom idején beszédte az adókat, a neve pedig – mint említettem – Marzem lovassága volt. Fogalmuk sem volt a törzsek megosztottságáról, valamint a közöttük érvényes rangsorról. Nem tudták, mi az a szpáhi katonai arisztokrácia,

ami pedig a marabutokat illeti, meg voltak róla győződve, hogy egy sírról* vagy egy emberről van szó.

A franciák ezekről a dolgokról semmit sem tudtak, és az igazat megvallva, alig törődtek azzal, hogy tanuljanak.

A katonailag megszállt területeken az általuk gyökerestül kiirtott közigazgatás helyébe azt képzelték, francia adminisztrációt állítanak.

Kérem, uram, próbálja meg elképzelni a sivatag ezen fürge és megzabolázhatatlan gyermekeit bürokráciánk ezernyi formalitása fojtogatásában, rákényszerítve őket a központosított közigazgatásunk lassúságának, szabályozottságának, írásbeliségének és aprólékoságának való alávetettségre. Az ország egykorvolt kormányzatából csak a jatagán és a farkósbót mint rendteremtő eszköz használatát tartották meg. Minden más francia lett.

Ezt alkalmazták a városokban és a körülöttük élő törzseknel is. Ami a régensség többi lakóját illeti, a kormányzásukat még csak meg sem kísérelték. Lerombolták kormányzatukat, de nem állítottak másikat a helyébe.

Mondandóm ezen részét azzal fejezném be, hogy megpróbálom elmondani, mi történt hét év alatt Afrikában. Csupán azt szeretném, hogy az olvasó megértse a dolgokat.

Háromszáz éve, mióta az Algériában élő arabok a törököknek alávetve éltek, teljes mértékben lemondtak arról, hogy saját magukat kormányozzák. Előkelőiket a hódítók féltékenysége folytán kirekesztették a főbb ügyek intézéséből; a marabut leszállt a csatalováról, és átült a szamarára. A török kormányzat gyűlöletes kormányzat volt, végeredményben azonban fenntartott bizonyos rendet, s jöllehet hallgatólagosan eltűrte a törzsek egymás közötti háborúit, megtorolta a lopást, és biztonságot teremtett az utakon. Továbbá ő jelentette az egyetlen köteléket a különböző néptörzsek között, a központot, ahol minden összefut.

A török kormányzatot anélkül számolták fel, hogy bármit a helyébe állítottak volna, az ország pedig, mely még nem tudta önmagát kormányozni, rettenetes anarchiába süllyedt. A törzsek egymást taposva rohantak a hatalmas zűrzavarba, a zsványság mindenütt felütötte a fejét. A jognak még az árnyéka is eltűnt, mindenki erőszakhoz folyamodott.

Mindez az arabokra volt érvényes.

Ami a kabilokat illeti, mivel ők többnyire függetlenek voltak a törököktől, azok bukása csak csekély hatást gyakorolt rájuk. Az új urakkal nagyjából ugyanolyan kapcsolatban maradtak, mint a régiekkel. Mindössze még megközelíthetlenebbek lettek, az a természetes ellenszenv, amit az idegenek iránt éreztek, vallási gyűlölettel párosult a keresztényekkel szemben, akiknek a nyelve, törvényei és erkölcei ismeretlenek voltak számukra.

Az emberek időnként szégyenkeznek, zsarnokságnak vetik alá magukat, hódítást szenvednek el, ám az anarchiát hosszú távon nem bírják ki. Egyik nép sem annyira barbár, hogy ez alól az általános emberi törvényszerűség alól kibújjon.

Amikor az arabok, akiket mi gyakran akarunk legyőzni és alávetni, de kormányozni sohasem, egy időre átadják magukat a vadság mámorának, melyet az egyéni függetlenség vált ki bennük, rövid idő múlva ösztönösen elkezdik újjáteremteni mindazt, amit a franciák leromboltak. Egymás után merész és ambiciózus emberek tűnnek fel közöttük. Egyik-másik vezetőjükről kiderül, hogy nagyon tehetséges, a tömeg pedig kötődni kezd bizonyos, a rendet jelképező nevekhez.

A törökök az arabok vallásos arisztokráciáját távol tartották a fegyverhasználatától és a közügyek vitelétől. A törökök elűzése után szinte azonnal újjáteremtődött ez a harcós és

* *Tocqueville jegyzete.* A marabutok legfőbb ősük sírja közelében mutatták ki vendégszeretetüket, a hely pedig annak a nevét viselte, aki ott el volt temetve. Ebből származott a tévedés.

uralkodó arisztokrácia. Hódításunk leggyorsabb és legnyilvánvalóbb következménye az volt, hogy a marabutok visszakapták politikai létüket, amelyet korábban elveszítettek. Újra kezükbe vették Mohamed szabályját a hitetlenek elleni harc céljából, és nem haboztak használni azt honfitársaik kormányzása érdekében is: ez fontos dolog, amivel mindenkinek tisztában kell lennie, aki Algériával foglalkozik.

Hagytuk, hogy az arabok nemzeti arisztokráciája újjászülessen, így most nincs más hátra, a szolgálatunkba kell állítanunk őket.

Algír tartománytól nyugatra, a marokkói határ közelében élt régóta egy nagyon híres marabut családja. Magától Mohamedtől származtatta magát, nevét az egész régensségben tisztelték. Amikor a franciák meghódították az országot, ennek a családnak a feje egy idős ember volt, akit Mahiddinnek hívtak. Előkelő származását Mahiddin még azzal is megtoldotta, hogy elzarándokolt Mekkába, és hosszan és energikusan állt ellen a törökök túlzó követeléseinek. Szent mivolta nagy tiszteletnek örvendett, ügyességét jól ismerték. Mikor a környező törzsek érezni kezdték azt az elviselhetetlen kellemetlenséget, amit az embereknek a hatalom hiánya jelent, felkeresték Mahiddint, és felkérték, vezesse ügyeiket. Az agastyán a törzseket egy nagy síkságon hívta össze, ahol közölte velük, az ő korában már az égi, nem pedig a földi dolgokkal kell foglalkozni, ezért visszautasítja kérésüket, de arra buzdítja őket, hogy vezetőjükül válasszák egyik fiát, akit be is mutatott nekik. Hosszasan sorolta a honfitársai kormányzására őt alkalmassá tevő jegeit: vallásosságát, a szent helyeken tett zarándoklatát, a Próféától való származását. Több olyan feltűnő tulajdonságát is ismertette, amellyel az ég áldotta meg azért, hogy testvérei közül kiemelkedjen, és bebizonyította, hogy azok a régi próféciák, amelyek az arabok felszabadítójának eljövételét hirdették, nyilvánvalóan rá vonatkoznak. A törzsek egyként választották meg Mahiddin fiát emír al-muminínnek, azaz a hívók vezetőjének.

Ezt a külsőleg vézna, alig huszonöt éves fiatalembert Abd el-Kadernek hívták.

Ilyen volt hát ennek a különleges vezetőnek a származása: hatalma az anarchiából született, szüntelenül abból táplálkozott, és – miután megkapta Orán és Titteri tartományokat – Isten és a mi segedelmünkkel megkaparintotta Constantine-t, ami hatalmasabbá tette, mint amilyen az általa felváltott török kormányzat valaha is volt.

Miközben a régensség nyugati részén ezek a dolgok zajlottak, keleten más volt a helyzet.

Akkoriban, amikor a franciák elfoglalták Algírt, Constantine tartományt egy Ahmed nevű bej kormányozta. Ez a bej a szokásokkal ellentétben kulugli volt, azaz török apától és arab anyától született. Számára érdekes módon ez előnyt jelentett, mert lehetővé tette, hogy Algír bevétele után előbb Constantine-ban szilárdítsa meg a hatalmát apja honfitársainak támogatásával, később pedig kiterjessze befolyását a környező törzsekre is anyja rokonságának segítségével.

Míg a régensség törökök által elhagyott és franciák által el nem foglalt egyéb részei a legnagyobb fokú zűrzavarba sülyedtek, Constantine tartományban egyfajta kormány jött létre, és Ahmed bátorságának, kegyetlenségének és energiájának köszönhetően elég szilárd birodalmat hozott ott létre ahhoz, hogy mi mostanában a visszaszorítását vagy a megdöntését fontolóra vegyük.

Így hát jelenleg három hatalom van jelen Algéria földjén:

Algírban és a partvonal bizonyos pontjain ott vannak a franciák; nyugaton és délen arab lakosság él, mely három évszázad után felébredt, és egy nemzeti vezető alatt gyülekezik; keleten az Ahmed által képviselt kormány a törökök hagyatéka, olyan patakocska, melyben még a forrása kiapadása után is van víz, és amely hamarosan maga is ki fog száradni vagy elveszni az arab nemzet hatalmas folyamában. E három hatalom között, általuk körbezárva

található a kabilok kis csoportja, mely mindhármuk befolyása alól kibújik, és az összes kormányt kijátssza.

Felesleges lenne hosszasan értekezni arról, mit kellett volna a franciáknak tenniük a hódításkor.

Röviden csak annyit, mindenekelőtt egyszerűen – amennyire csak civilizációnk lehetővé teszi – a legyőzöttek helyére kellett volna lépni. Egyáltalán nem arra kellett volna törekedni, hogy a mi hivatali gyakorlatunkkal váltsuk fel az övékét, hanem egy idő után a mi módszereinket az övékéhez kellett volna idomítani, megőrizni a politikai különállást, szolgálatunkba fogadni a lehanyatlott kormányzat embereit, elfogadni hagyományait és megőrizni szokásait. Ahelyett, hogy a törököket Ázsiába szállítottuk volna, nyilvánvalóan minél többet meg kellett volna tartanunk közülük. Vezetőiktől megfosztva képtelenek lettek volna önmaguk kormányzására, tartottak volna egykori alattvalóik haragjától, így hamarosan leghasznosabb közvetítőinkké és legodaadóbb barátainkká váltak volna, mint például a kulglik, akik pedig sokkal jobban ragaszkodtak az arabokhoz, mint a törökökhöz, s most mégis szinte minden alkalommal jobban szeretik a mi karjainkba vetni magukat, mint az övékébe. Ha egyszer majd megtanuljuk az arabok nyelvét, előítéleteiket és szokásaikat, ha majd megkapjuk azt a tiszteletet, amit az emberek egy szilárd kormányzatnak mindig megadnak, lehetővé válik számunkra, hogy fokozatosan visszatérjünk saját szokásjogunkhoz, és franciásítsuk körülöttünk az országot.

De most, hogy visszavonhatatlanul hibákat követtünk el, mit tegyünk? És miféle egyszerű reményeink lehetnek még?

Mindenekelőtt válasszuk szét az imént említett két nagy nemzetet, a kabil és az arabot!

Ami a kabilokat illeti, nyilvánvaló, hogy szóba sem jöhet országuk elfoglalása vagy gyarmatosítása: hegyeik jelenleg áthatolhatatlan akadályt jelentenek hadseregünk számára, a lakosság barátságtalan magatartása pedig nem sok jót ígér annak az elszigetelt európainak, aki békében szeretne ott otthont teremteni magának.

A kabilok földje tehát zárva van előttünk, de lelkük nyitva áll, és nem lehetetlen oda beférkőznünk.

Korábban már említettem, hogy a kabil ember együttműködőbb, kevésbé vakbuzgó és jóval kevésbé elkötelezett, mint az arabok. A kabiloknál az egyén szinte minden, a társadalom szinte semmi, és ugyanúgy nem hajlandók alávetni magukat egységesen a saját kormányuk törvényeinek, ahogy a miénket sem fogadják el.

A kabilok nagy szenvedélye az anyagi élvezetek hajszolása, ezért ezen keresztül lehet és kell őket megragadni.

Habár a kabilok az araboknál kevesebb esélyt nyújtanak számunkra a közéjük való behatolásra, mégis sokkal kevésbé hajlamosak ellenünk háborút indítani, mint ők. S ha egyesek közülük mégis fegyvert ragadnának ellenünk, a többiek attól még továbbra is látogatnák piacainkat, nyújtanák nekünk szolgálataikat. Ennek pedig az az oka, hogy már ráébredtek arra az anyagi haszonra, amit a szomszédságunkból húzhatnak. Roppant előnyösnek tartják árucikkeik nekünk való eladását és az ő civilizációs szintjüknek megfelelő áruink megvásárlását. És jöllehet még nincsenek abban a helyzetben, hogy elérjék a mi jólétünk fokát, már észrevehető, hogy csodálják és nagyon szeretnék megszerezni azt.

Egyértelmű, hogy művészetünkkel, nem pedig fegyvereinkkel kell az ilyen embereket megszelídíteni.

Ha folytatjuk a kabilok és a közöttünk lévő gyakori és békés kapcsolatok építését, ha törekvéseink nem keltenek félelmet bennük, és egyszerű, világos és biztonságos törvénykezést tapasztalnak nálunk, mely megvédi őket, akkor bizonyos, hogy hamarabb fognak tartani a háborútól, mint tőlünk, és hogy az a szinte leküzdhetetlen vonzalom, mely a vadakat

a civilizált ember felé vonzza attól a pillanattól kezdve, hogy már nem féltik szabadságukat, érződni fog. A kabilok erkölcsi és gondolatai anélkül fognak megváltozni, hogy észrevennék, és azok a falak, melyek elzárják előlünk az országot, maguktól le fognak omlani.

Az a szerep viszont, amit az arabokkal szemben kell eljátszanunk, bonyolultabb és nehezebb:

Az arabok nem kötődnek szorosan a földjükhöz, lelkük pedig még lakhelyüknél is ingatagabb. Bármilyen szenvedélyesen is ragaszkodjanak szabadságukhoz, erős kormányzatot hoznak létre, és szeretnek nagy nemzetet alkotni. Továbbá akármennyire érzékinek mutatkoznak is, a nem anyagi élvezetek nagyon fontosak a számukra, a képzelet pedig minduntalan valamilyen általa kitalált eszménykép felé röpíti őket.

A kabilok esetében a polgári és kereskedői igazságosság, az arabok esetében a politika és a vallás kérdéseivel kell foglalkozni.

Van egy bizonyos számú arab törzs, amelyre már mostantól kiterjeszthetjük és ki is kell terjesztenünk közvetlen fennhatóságunkat, és sokan vannak olyanok, amelyekre jelenleg csak közvetett befolyást kell gyakorolnunk.

Háromszáz esztendő alatt a törökök fennhatósága csak nagyon tökéletlenül épült ki a városoktól távol élő törzsek felett. Eközben a törökök ugyanúgy mohamedánok voltak, mint az arabok, ugyanolyan szokásaik voltak, és sikerült nekik a vallásos arisztokráciát az ügyektől távol tartani. Könnyű belátni, hogy mivel nekünk nincsenek ilyen előnyeink, és a legnagyobb nehézségeknek vagyunk kitéve, nem remélhetjük, hogy ugyanakkora vagy megközelítőleg ugyanakkora hatalmat tudunk gyakorolni ezek felett a törzsek felett, mint a törökök. Hatalmas katonai fölényünk itt mit sem ér. Győzhetünk ugyan általa, de nem hajthatjuk törvényeink jogára alá a szükség esetén a sivatagokba menekülő nomád lakosságot, ahová nem követhetjük őket, mert magunkra hagyva a sivatagban nem tudnánk fennmaradni.

A jelenlegi legfőbb feladatunk tehát az, hogy békében éljünk ezekkel az arabokkal, akik felett hatalmat gyakorolni pillanatnyilag úgyszincs esélyünk, ezért a jövőnkre legkisebb veszélyt jelentő módon kell megszerveznünk őket.

Az arabok között dúló anarchia, mely oly gyászos következményekkel jár számukra, számunkra is igen ártalmas, tudniillik nem lévén sem akaratunk, sem hatalmunk, hogy fegyvereinkkel egy csapásra behódoltassuk őket, csak abban reménykedhetünk, hogy hosszútávon eszméink és művészetünk erejével hathatunk rájuk, ami pedig csak akkor valósulhat meg, ha bizonyos fokú béke és rend uralkodik közöttük. A törzseket egymás ellen uszító anarchia amúgy is szüntelenül ellenünk fordítja őket, veszélybe sodorva határainkat.

Komoly érdekünk fűződik tehát ahhoz, hogy újjáteremtsük a kormányzatot ezeknél a népeknél, az pedig egyáltalán nem lehetetlen, hogy ez a kormány részben tőlünk függjön.

Most, hogy a hatalom kihullott azoknak a kezéből, akik azt három évszázadig birtokolták, senkinek sincs elvitathatatlan joga a kormányzáshoz, sem valós esélye arra, hogy itt hosszú távra szilárd hatalmat hozzon létre. Minden Afrikában létrejövő hatalom tehát ingatag lesz, s ha mi határozottan, igazságosan és tartósan nyújtunk annak támogatást, akkor az új uralkodók azt állandóan igényelni is fogják. Vagyis részben tőlünk fognak függeni.

Mindenekelőtt arra kell törekedni, hogy ezek a független arabok megszokják a belső ügyeikbe való beavatkozásunkat, hogy bizalmas viszonyba kerüljenek velünk. Hiszen nyilvánvaló, hogy egy olyan hatalmas és civilizált nép, mint a mienk, csupán szelleme felsőbbrendűsége révén szinte ellenállhatatlan befolyást gyakorol a többé-kevésbé barbár kis népekre; ahhoz pedig, hogy magunkba olvasszuk őket, elég pusztán tartós kapcsolatokat kiépíteni velük.

Ha az az érdekünk, hogy a régensség arabjai körében kormányt hozzunk létre, akkor még inkább érdekünkben áll az, hogy ne egyetlen politikai vezető emelkedjen ki. Merthogy ebben az esetben a veszély még nagyobb is lehet. Számunkra kétségtelenül nagyon fontos, hogy ne engedjük az arabokat anarchiába süllyedni, de ennél is fontosabb, hogy ne engedjük őket mind ellenünk felsorakozni.

Az Abd el-Kaderrel megkötött legutóbbi szerződés* és a Constantine ellen tervezett hadjárat emiatt kelt bizonyos aggodalmakat.

Semmi sem volna kívánatosabb, mint az új emír hatalmát Orán tartományban megalapozni és megszilárdítani, ahol hatalma már amúgy is érvényesült. Csakhogy az egyezmény ezen kívül átadja neki Titteri bejlik kormányzását is, én pedig csak arra tudok gondolni, hogy a készülő hadjárat végeredménye az lesz, hogy Constantine tartomány nagy részét is át fogják engedni neki.

Előfordulhat, hogy Abd el-Kader hatalma annyira megerősödik, hogy a vezetővel nem rendelkező egész arab lakosság saját jószántából köréje gyűlik. Meggondolatlan dolog tehát lerombolni, sőt akár megingatni az Abd el-Kadertől független arab vezetők hatalmát; éppen ellenkezőleg, nagyobb hatalmat kell a kezükbe adni, mint valaha. Másfelől, ha constantine-i hadjáratunk sikerrel végződik, amiben mindannyian hiszünk, akkor annak nem szabad Ahmed eltávolításához vezetnie úgy, hogy közben nem állítunk senkit a helyébe. El fogjuk űzni a kuluglit, és nem fogunk tudni a helyére arab utódot állítani. Győzelmünk tehát fel fogja szabadítani az Ahmed fennhatósága alatt álló törzseket, erről az önállóságról pedig ők hamar le fognak mondani, s azt a velük határos emír kezébe fogják adni. Anarchiát teremtünk, az anarchia pedig megteremti Abd el-Kader hatalmát.

Íme, ide vezethet tudatlanságunk.

Jelenleg a legnagyobb bizonyossággal jelenthetjük ki, nem fogadhatjuk el azt, hogy a régensség összes arab törzse valaha is egy vezető mögött sorakozzon fel. Még kettő is túl kevés. Biztonságunk és jövőnk azt követeli, hogy legalább hárman vagy négyen legyenek.

Függetlenül azoktól a törzsektől, amelyek felett jelenleg nem áll érdekünkben közvetlen fennhatóságot gyakorolni, biztonságunk és becsületünk azt követeli, hogy az ország tekintélyes részét közvetlen ellenőrzésünk alatt tartsuk, és közvetítő nélkül kormányozzuk.

Ezek a területeken a francia és arab lakosság békében él egymás mellett. A nehézségek persze nagyok. Ám távol álljon tőlem, hogy leküzdhetetlennek tartsam őket.

Nem áll szándékomban, uram, belemenni annak részletezésébe, hogy milyen eszközökkel érhetnénk el ezt a célt. Elég mindössze általánosságban jelezni, szerintem melyek a siker legfőbb feltételei.

Számomra teljesen egyértelmű, hogy sohasem járhatunk sikerrel, ha nem próbáljuk meg új algériai alattvalóinkat a francia közigazgatás ellenőrzése alá kényszeríteni.

Valójában nem lehet büntetlenül új politikai szokásokat bevezetni. Felvilágosultabbak és erősebbek vagyunk az araboknál, így hát nekünk kell először bizonyos fokig a szokásaikhoz és előítéleteikhez alkalmazkodnunk. Algériában – és másutt – nem az jelenti egy új kormány legfőbb tétét, hogy létrehoz valamit, ami addig nem létezett, hanem hogy felhasználja azt, ami már megvolt. Kétezer évvel ezelőtt az arabok törzsekben éltek Jemenben; törzsi szervezetben vágtak keresztül Afrikán és foglalták el Spanyolországot, és még napjainkban is ugyanígy élnek. A törzsi szervezetet, mely az emberi intézmények legtartósabbika, nem forgathatjuk fel anélkül, hogy közben fel ne forgatnánk érzelmeiket és min-

* Az 1837 májusában aláírt tafnai egyezményről van szó, mely Abd el-Kadert „a hívek vezetőjének” nevezte, és elismerte uralmát Algéria nyugati és középső része felett. Tocqueville emiatt ellenezte a szerződés aláírását.

den gondolatukat. Az arabok saját maguk választják meg a vezetőiket, meg kell nekik hagyni ezt a kiváltságot. Van katonai és vallási arisztokráciájuk, amit nem megsemmisíteni, hanem hatalmunkba keríteni és részben a szolgálatunkba állítani kell, ahogy azt a törökök is csinálták. Megéri hasznot húzni az arabok politikai szokásaiból, és csak lassacskán szabad megváltoztatni polgárjoguk szabályait. Hiszen, uram, mint tudja, ezeknek a szabályoknak a többsége a Koránban úgy van lefektetve, hogy a muzulmánoknál a polgárjog és a vallási törvények állandóan összekeverednek egymással.

Attól pedig főképpen tartózkodnunk kell, hogy Algériában is hagyjuk érvényre jutni a bennünket gyötrő, egyformaságra irányuló törekvéseinket, és gondolnunk kell arra, hogy az ennyire különböző emberek esetében veszélyes és abszurd ugyanazt a törvénykezést alkalmazni. A Római Birodalom bukásakor azok a barbár törvények, amelyeknek a barbárok alávetették magukat, és azok a római törvények, amelyeknek a rómaiak engedelmeskedtek, egyszerre érvényesültek. Ezt a példát jó lenne követnünk, mert csak így remélhetjük, hogy gond nélkül vészeli át az átmeneti időszakot, amely még azelőtt véget fog érni, hogy a két különböző civilizációjú nép összeolvad.

Azokban a kerületekben, amelyekben a franciák és az arabok egymás mellett élnek, mindegyikükre azt a jogszabályozást kell alkalmazni, melyet megértenek, és amelyet korábban megtanultak elfogadni. A két faj politikai vezetőjének közösnek kell lennie, de hosszú ideig minden másnak különböznie kell, így az összeolvadás később magától végbemegy.

Az is felettébb szükséges, hogy azok a törvények, melyek az afrikai franciák életét szabályozzák, ne pontosan ugyanazok legyenek, melyek Franciaországban hatályosak. Egy születő nemzet nem képes elviselni ugyanazokat az adminisztratív nehézségeket, mint egy régi nemzet, azok a lassú és bonyolult formalitások pedig, melyek időnként az utóbbi biztonságát garantálják, megakadályozzák az előbbi fejlődését, sőt létrejöttét.

Afrikában legalább annyira, sőt jobban, mint Franciaországban szükségünk van alapvető garanciákra a társadalomban élő ember számára; nincs a világon olyan ország, ahol a gyarmatoknál nagyobb szükség volna az egyéni szabadságjogok biztosítására, a tulajdonhoz való jog tiszteletben tartására és minden más jog garantálására. Másfelől azonban egy gyarmatnak egyszerűbb, gyorsabb és a központi hatalomtól függetlenebb közigazgatásra van szüksége azoknál, amelyek a birodalom kontinentális tartományaiban érvényben vannak.

Algériában tehát gondosan fenn kell tartani politikai helyzetünket, de nem kell babonásan ragaszkodni a formájához, valamint több tiszteletet kell tanúsítani a szelleme, mint a betűje iránt. Az Algériába látogatók állítják, az ellenkezője történik. Azt mondják, aggályos gonddal ügyelnek az anyaország legapróbb adminisztratív módszereinek a követésére, és a legtöbbször megfélemeznek azokról a nagy elvekről, melyek törvényeink alapjául szolgálnak. Ily módon remélhetjük ugyan a hivatali alkalmazottak számának növekedését, de a telepesekét aligha.

Azt hiszem, uram, most, hogy e túl hosszadalmas levél végére érek, megfogalmazódik önben a kérdés, ezek után miben bízom én új gyarmatunk jövőjét illetően.

Számomra úgy tűnik, ez a jövő a mi kezünkben van, és őszintén megmondom, nem kétséges, hogyha kitartóan, ügyesen és igazságosan lépünk fel, akkor idővel Afrika partján hazánk dicsőségére nagy művet hozhatunk létre.

Az elején említettem, uram, hogy az arabok egyszerre pásztorok és földművesek, és hogy hiába birtokolják az egész területet, annak mindig csak egy töredékét művelik meg. A népsűrűség igen ritka, az arab lakosságnak pedig sokkal több földje van, mint amennyit egy évben bevet. Ennek az a következménye, hogy az arabok könnyen s alacsony áron adják el

a földjüket, az idegen lakosság pedig minden különösebb nehézség nélkül betelepülhet közejük, anélkül, hogy ez nekik kárt okozna.

Ezek alapján megértheti, uram, hogy az araboknál gazdagabb és leleményesebb franciáknak milyen könnyű erőszak nélkül elfoglalniuk a földterület legnagyobb részét és nagy számban békésen odaköltözniük egészen az őket körülvevő törzsek küszöbéig. Könnyű belátni, hogy a közeljövőben a két faj ily módon a régensség számos pontján keveredni fog egymással.

A franciák azonban nem elégszenek meg azzal, hogy az arabok mellé települjenek, ha ez nem vezet el a velük létesített tartós kapcsolatokhoz, ami végül is a két nép összeolvadását fogja eredményezni.

Minden, amit Algériáról tanultam, arról győz meg, ez nem annyira valószínűtlen, mint ahogy azt többek gondolják.

Az arabok zöme máig megőrizte erős hitét Mohamed vallásában; ugyanakkor az iszlám világnak ezen a részén, ahogy másutt is, megfigyelhető, hogy a vallásos hit folyamatosan veszít erejéből, s válik egyre alkalmatlanabbá arra, hogy e világ érdekeit megvédje. Jóllehet a vallás nagy szerepet játszott az ellenünk vívott afrikai háborúkban, és ürügyet szolgáltatott a marabutoknak arra, hogy ismét fegyvert fogjanak, azt lehet mondani, csak másodlagos oka volt ezeknek a konfliktusoknak. Sokkal inkább mint idegeneket és mint hódítókat támadtak bennünket, nem pedig mint keresztényeket, a törzsfők ambíciója pedig nagyobb szerepet játszott a hitnél abban, hogy ezek a népek ellenünk fordultak. Minden olyan esetben, amikor a patriotizmus vagy az ambíció nem fordította az arabokat ellenünk, a tapasztalatok szerint a vallás nem akadályozta meg azt, hogy legodaadóbb segítőinkké váljanak, és hogy lobogóink alatt ugyanolyan kíméletlen harcot folytassanak hitsorsosaik ellen, mint ahogy ezek a hitsorsosaik ellenünk harcolnak.

Azt hihetjük tehát, hogy ha mind egyértelműbb bizonyosságát adjuk annak, hogy a mi fennhatóságunk alatt vagy a szomszédságunkban az iszlám nincs veszélyben, akkor a vallásos szenvedélyek alábbhagynak, majd kihunynak, Afrikában pedig csak politikai ellenfeleink maradnak.

Ugyancsak hibás az az elképzelés, hogy az arabok kulturális hagyományai képtelenné teszik őket a velünk való közös életre.

Spanyolországban az arabok letelepedett életmódot folytattak, és földet műveltek; az algériai városok környékén sokan építettek maguknak házat, és fogtak komoly mezőgazdasági tevékenységbe. Az arabok tehát nem természetesen és szükségképpen pásztorok. Igaz, ahogy a sivatagba egyre mélyebben behatolunk, eltűnnek a házak, és sátrak bukkannak fel. Ez azonban annak köszönhető, hogy a tengerparttól távolodóban csökken a tulajdon- és létbiztonság, annak a népnek pedig, amely félti létét és szabadságát, a nomád életmódnál nincs megfelelőbb. Tudom jól, hogy az arabok jobban szeretnek a szabad ég alatt kóborolni, mint egy úr zsarnoksága alatt élni, ám minden arra utal, hogy nem késlekednek letelepedni, amennyiben szabadon élhetnek, és tiszteletben tartják őket. Biztos vagyok abban, hogy hamarosan átveszik életmódunkat, ha ebben tartósan érdekeltté tesszük őket.

Végül az ismert tények egyike sem utal arra, hogy az arabok természete ne egyezze a miénkkel. Én éppen ellenkezőleg azt tapasztalom, hogy békés időszakban a két faj gond nélkül keveredik egymással, ahogy pedig egyre jobban megismerik egymást, egyre közelebb is kerülnek egymáshoz.

A franciák napról napra egyértelműbb és helyesebb fogalmakat alkotnak maguknak Algéria lakóiról. Megtanulják nyelvüket, hozzászoknak szokásaikhoz, sőt még valami öntudatlan lelkesedést is éreznek irántuk. A másik részről Algír fiatal arab nemzedéke a mi nyelvünket beszéli, és részben már átvette szokásainkat is.

Amikor legutóbb Algír külvárosában a lakóknak meg kellett védeniük magukat az ellenséges törzsek rablóbandáitól, arabokból és franciákból álló nemzeti gárda alakult, amelyben együtt álltak őrséget, és megosztották egymással a harc veszélyeit és fáradságait.

Semmi okunk azt hinni, hogy nem jön majd el az idő, amikor a két faj keveredik egymással. Ez Istennek sincs ellenére; egyedül az emberi vétkek jelenthetnek akadályt.

Ne mondjunk hát le, uram, a jövőről; ne torpanjunk meg múlandó áldozatok miatt, amikor hatalmas művünk feltárul, kitartó erőfeszítéseink pedig elérik céljaikat!

Fordította: FERWAGNER PÉTER ÁKOS